

KOMÁROMI GABRIELLA

Párhuzamos történetek LÁZÁR ERVIN életművében

(*A fehér tigris és A Hétfejű Tündér*)

A történetek sokféleképp elmondhatók, némelyik akár mindenkinek. „Beszél egy hang, amely elmeséli, ami *számára* megtörtént.”(1) Mesélhet újra és újra ugyanarról, de a „hogyan”, a beszédmód közben változhat. Sok mindentől függ, hogy miért. – Függhet például a műfaji kódtól. Elmondható valami regényben, és elmondható mesében – csak másként. (A fehér tigris regényhős, a Hétfejű Tündér pedig az egyik legszebb mesénkben lakik.) Változhat a diskurzus a kommunikációs helyzettől is; attól, hogy ki és kinek mesél. De a történet mégiscsak ugyanarról szól; és ha végiggondoljuk, egészen hasonlóak a morális kérdésfelvetéseink.

A Hétfejű Tündérnek nincs közelebbi rokona Lázár Ervin életművében, mint a fehér tigris. *Lehet, hogy mindenkinek van/volt egy fehér tigrise, vagy egy hétfejű tündére. Rajta múlik, hogy elevenen fénylik-e a tigris bundája vagy foltos, hamuszürke, fekete. Rajta múlik az is, hogy hány feje van még a tündérének. Mind a ketten az ember erkölcsi „én”-jének csodás megtestesülései; csak hogy a mesében van megváltódás, a regényben nincs. A fehér tigrisben Makos Gábor nem tud élni a csodával, pontosabban egyszer csak elkezd visszaélni vele. A csodálatos képességek és erő a fonákjukat mutatják. Félúton még olyan a tigrisével, mint a tündérmesék szabadító hőse, de aztán maga lesz a rontás. Ha 7x7 feje lenne a tündérének, azt is lekaszabolná. Egy mesehős ilyet nem tesz. A legutolsó pillanatban megrendül, megvilágosodik. A tündér szemében felismeri a jóságot, és ez nem engedi, hogy tegye a rosszat. Az ősi mesemorál megmenti, pedig a modern mesében (bár ritkán) már ez is módosulhat.*

Világirodalmi mintát is találunk arra, hogy valakinek a regénye és a mesevilága etikailag a megoldás fordítottját mutatja. Nagyon extrém a példa, amit Lengyel Balázs említ Oscar Wilde regénye és meséi kapcsán: „Mit tudhat a mesék olvasója az erkölcsrontóról? Semmit. Wilde, az ‘élet királya’, ahogy magát nevezte, könyörületesebb volt az országló, a valóságos királyoknál.”(2) Legfőbb témája mindig és mindenkor a szépség keresé-

se, de regénye (*Dorian Gray arcképe*) arról mesél, hogy „jobb szépnek lenni, mint jónak”, illetve készségesen elismeri, hogy „jobb jónak lenni, mint rúttnak”; meséli, a *Boldog Herceg*, a *Gránátalmák háza* meg a részvétéről, a megtisztulásról, a jóság mutatványairól szólnak.

Nem csak műfaji mássága van Lázárnál a két történetnek. *A fehér tigris* a felnőttek könyve, *A Hétfejű Tündér* a gyerekeké. Határvonal húzódik közöttük. De ez a határ nem olyan, mint a Rubicon, ahonnan nincs visszatarérés, aminek egy időben csak az egyik vagy a másik partján lehet tartózkodni. Egy történet a maga üzeneteivel együtt némelykor lehet csak az egyik parton (L. *A fehér tigris*), de lehet itt is, ott is (L. *A Hétfejű Tündér*). Mindez attól ilyen bonyolult, hogy *a felnőtt és a gyermekirodalom határvonalai lehetnek élesek, bizonytalanok, elmosódottak, az idők folyamán módosulhatnak is (mert változik a világ és változnak a gyerekek); és hogy a dolog még bonyolultabb legyen, néha el is tűnnek ezek a határok. Ilyenkor a történet csak a befogadás során lesz mássá gyerekben és felnőttben*. Meglehet, a gyermekirodalom legnagyobb történetei az ilyesfélék közül valók. Hozzá kell tennem, hogy többségüket a mese világában találjuk meg. Közülük való *A Hétfejű Tündér* is.

A szöveg mélyebb rétegei a gyerekek számára rejtettek maradnak, de ettől még a befogadás, az értelmező tevékenység egy másféle nyelvi interakcióban is hozzáférhetővé válik. A töredékes megértés is megértés. „A művek... részleges megértése elvileg nem zárja el az utat a befogadás bonyolultabb formái elől.” (3) Más lehet az első találkozás, más a többi. Később olyannak tűnhet az első, mintha egy zeneművet valahol, valamikor már hallottunk volna, csak hogy most másként hallgatjuk. Az irodalmi műből végül már meghalljuk azt is, ami – ahogy Gadamer mondta – „nem képez kijelentő mondatot, de amely a legtöbb esetben mégis szól.” (4) Vannak ugyanis egy műben megíratlan mondatok, sőt: csöndek is. A szónak van ikonikus ereje, van holdudvara, azaz asszociatív és akusztikus köre. *Sok minden kell ahhoz, hogy elkezdődjék egy nagyon mozgékony összjáték a szövegvilág és a befogadó között. Mindazt a tudást, élményt, tapasztalatot, ami a szövegből átjöhét, valamilyen szinten feltételeznünk kell a befogadóban is*.

A Hétfejű Tündér gyerek olvasójában elemi szinten lehet meg mindez. Le tudja fordítani a maga számára a történetet, valahogy így: *Volt egyszer egy nagyon-nagyon-nagyon csúnya gyerek, aki szép szeretett volna lenni. Valaki azt mondta neki, ha jó leszel, szép is leszel. A másik meg azt, téged elvárásoltak, meg kell ölnöd a hétfejű micsodát! Ez látszik könnyebbnek. Hat fejét levágja, mire rájön, hogy a világ legjóságosabb tündérét akarta megölni.* (Ha lerajzoltatjuk a mesét, vagy azt rajzolja le, ahogy a csúnya gyerek kaszabol, vagy ahogy átöleli a tündért. Gyereke válogatja.) Lehet, hogy a gyerek is megrendül, de allegorikus-poétikus olvasata még nincs *A Hétfe-*

nyugvópont

jű Tündérnek. A gyerek kezében ez a mese még nem jelentéssel telített szöveg, ami a direkt jelentésen messze túlmutat. – A gyerekek kétségkívül másképp olvasnak, de ettől még elég tágasak a gyermekirodalomban az elmondhatóság határai. Kétségkívül korlátokat jelent az intertextuális háttér, a fogalmi közeg, az élmények hiánya (és még sok minden egyéb is), de a maga módján a gyermekirodalom is „táguló világegyetem”. Követhetjük, ahogy egy-egy történetbe belenőnek a gyerekek. Azt is, hogy egyre korábban. Lehet, hogy az olvasáskultúra történetében is működik az akceleráció – nemcsak a nem-olvasás mint ragály.

*...szerencsésebb
a befogadhatóság felől
vizsgálni a mesét...*

*Ténynek látszik, hogy csaknem mindig szerencsésebb a befogadó és a befogadhatóság felől vizsgálni a gyermekirodalom mibenlétét, mint azt kutatni, kinek is címezték eredetileg például ezt a mesét. Lázár Ervin például nem címezte senkinek a meséit. (Ezt számtalanszor elmondta, leírta.) Nekünk kell felismernünk, hogy a *Manógyár* vagy *A nagyravágyó feketeherceg* már a legkisebbeké is lehet, a *Négyszögletű Kerek Erdőbe* meg bele kell nőni.*

A Hétfejű Tündér c. kötet szemre is gyerekkönyv. 1973-ban a Móránál, tehát gyermekkönyvkiadónál jelent meg – Réber László illusztrációival. Ennek alapján mondhatnánk, hogy a címezett minden, csak nem „ismeretlen”. Csakhogy *A Hétfejű Tündér* c. mesekönyv ma már híres meséinek jó részére rátalálhatunk egy korábbi novelláskötet utolsó ciklusában. Mégpedig egy nagyon nem gyerekkönyvben. A címe *Egy lapát szén Nellikének*, és 1969-ben jelent meg. *A hazudós egér*, *A Kék meg a Sárga*, *A kislány, aki mindenkit szeretett*, *A molnár fia zsák búzája*, továbbá *Az igazságtevő nyúl*, *Két Reggel*, *Mese Julinak*, *Szurkos kezű királyfiak* mind benne vannak. (Ennek a fordítottja történik meg Mészölynél, aki legfontosabb meséit utólag beillesztette első nagyobb szabású retrospektív rövidpróza-gyűjteményébe, az *Alakulásokba*.) De abból a bizonyos 1969-es Lázár-kötetből a *Dömdö-dömdö-dömdödöm* még hiányzik, ránk maradt kéziratán az 1971-es dátum áll. 1973-ban jelent meg a *Körkép* c. antológiában, aztán *A Hétfejű Tündérben*, de a kötet újabb kiadásában már hiába keressük, mert továbbvándorolt a *Négyszögletű Kerek Erdőbe* (1985). A címadó mesét, *A Hétfejű Tündért* ugyanabba a kék spirálfüzetbe írta, mint a *Dömdö-dömdö-dömdödömöt*, csak még 1970-ben. A *Rácegresi és Pácegresi* pedig ott van közvetlenül előtte, mint később a kötetben. S ott van még füzetben a *Mit ugrálsz Hideg? A Báránnyelvből bódorí-*

tó, *A szökevény szeplők*, a *Lyukas zokni*, *A nagyapa meg a csillagok*, a *Virág szemű*. És a mesék között olyan mesenovellák, mint a *Hét szeretőm*.

A fehér tigris 1971-ben adták ki. Ahogy Lázár egy interjúban mondta: „Az első részét még Pécsen írtam [a 60-as évek derekán], és aztán hosszú időre abbamaradt. A második részét majdnem egy szuszra, három vagy négy hét alatt Szigligeten készítettem el (...) akkor már négy éve készen volt az első része. Ott tornyosult fölöttem, hogy be kell fejezni.” (5) *A fehér tigris* és *A Hétfejű Tündér* tehát időben egymás közelében születhettek. Ha azzal a bizonyos „négy évvel” és a korabeli könyvkiadási gyakorlattal számolunk, a regényt 1969-ben fejezhette be. (A Wilde mesékről és a *Dorian Gray arcképéről* is elmondhatjuk ezt. De Wilde életművében a mesék születtek előbb, a regény utánuk azon nyomban) *A Hétfejű Tündér* c. mese pedig a regény után íródott. Variációk egy témára – másféle megoldással.

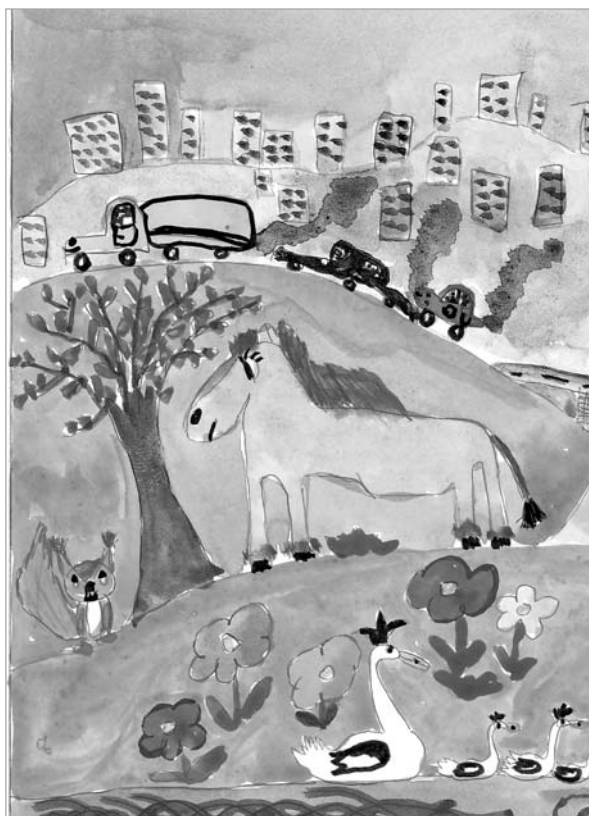
„...GYÖNYÖRŰEN HAZUDOZIK,/ TIGRISEKKEL HÁZASODIK...”

A fehér tigris többen is nevezték mesének, meseregénynek (Tüskés Tibor, Varjas Endre). „...egyetlen ívben röppenő fabula” – írta róla Csikvár Gábor. Hajdú Júlia a meseregény vagy fantasztikus regény dilemmáját latolgatta. (Propp mesei funkciói közül 21-re talált rá a szövegben, és a nem mesebeli fantasztikum kritériumai közül se kevésre.) „Történelmi parabola – tigrissel” – írta a kötet egyik első kritikusaként Balassa Péter. Évtizedek múltán Kemsei István még azt is hozzáfűzi ehhez, hogy kulcsregény. „A fehér tigris félig mese, félig történelmi ‘lecke’” – írta Végvári Viktória. (6) *Csupán egyetlen műfaji kóddal sok mindent nem lehet kinyitni Lázárnál*. Ezt a regényt sem. Nemegyszer szívesen sutba dobta volna a poétika műfaji skatulyáit. Mondott ilyet például, hogy „...francba a novellaformával!” (7) Megpróbálta kijátszani a játékszabályokat. A legtöbbször és legsikeresebben a mesében. Azzal ugyanis szinte azt csinált, amit akart. Keverte, kifordította-befordította, csavarintotta az öröklött elemeket. Elég arra gondolnunk, hogy nála a tündér hétfejű. De a regény nehezebben adta meg magát neki. „A regény kezét dörzsöli és vigyorog” – mondta. (8) Próbálkozott vele, pedig egyértelmű kudarcnak ítélte a kísérletet. „Világszínvonalúnak tartom ezt a könyvet. – mondja Marton Mária nemrég megjelent interjúkötetében. – Nem biztos, hogy igazad van – válaszolja Lázár szerényen. – Egészen biztos, hogy igazam van – mondja a riporter. – Most mit mondjak – feleli az író. ...megjelent már három vagy négy kiadásban. Időnként mondanak róla valamit. Van akinek tetszik, van akinek nem.” (9) Az olyasféle nagy szavaktól, hogy „világszínvonalú” valószínűleg viszolygott. (Naplója utolsó előtti mondataiban „zagyvának” és „meglehetősen pongyolának” ítélte a Mesék Lázár Ervinről c. interjú-

nyugvópont

könyv kéziratát.) (10) A regénnyel kapcsolatos kudarcban egyébként megerősítette a kritika is. Kétségtelenül voltak negatív felhangjai. Volt persze másféle hang is, nem is akárhóké, de nagy feltűnést valóban nem okozott a regény.) Bodor Béla például csak előtanulmánynak tartotta a művet a regényhez. A „mese és a reális történet összemontírozása nem sikerült.” – írta. (11) Az újrakiadás alkalmával, évtizedek múlva ezt olvashattuk: „tehetséges alkotó izgalmas kísérlete”, aminek az életműben nincs folytatása. „...de az évtized és az évtizedet követő regények sorában nem maradt követés nélkül.” (12) Ennek a könyvnek lehet, hogy mostanában fordul talpa alá a föld; mivelhogy az ezredforduló regényeiben a meseszerűség komolyan felértékelődött. Ezekhez a művekhez a realista olvasási móddal nem vezet út. Lázár műveihez kiváltképp nem. Allegorikus-szimbolikus szöveggé kell kézbe venni őket.

A *fehér tigris* kétségkívül magán viseli az első regény jegyeit, talán a második rész még azt is, hogy egy „szuszra”, a befejezés kényszerével írta. Hajszoltságában szinte bűnből bűnbe kergette hőseit. Mintha már nem is lenne más választása, csak a rossz. És az utolsó pillanat se tartogat semmit.

Jobb sorsra lenne érdemes ez a „csodatigris” írta róla Sinka Erzsébet. (13)

A *fehér tigris* regény a hatalomról, az erkölcseről, a félelemről, az egyén buktatóiról, választásairól, szabadságjáról. Bonyolult és többrétegű történet *meseszerű elemekkel*. Már csak a csoda jellege és a csodálatos természet miatt sem fantasztikus regény, és nem is parabola. Példázatnak persze példázat, azaz az irodalmi példaságok közé tartozik. De ne felejtsük! A parabola hihető, a fabula hihetetlen. Olyan ez a regény, mint egy hajdani palimpszeszt,

a mese át-átüt rajta. Ahogy a tündérmesékben, úgy ebben a történetben is ott van a mesei út, az élet parafrázisa. A próbatételek sem akármik. A női szereplők (Szolga Erzsébet és Adrien), sőt Káptalan és a főerdész is olyanok, mint a mesebeli segítők. Van tilalom, szerepel a tilalom megszegése. (Nincs módom mindent felsorolni.) A legfontosabb az, hogy a csoda a mese csodája. (Az, hogy a tigris fehér, önmagában még nem volna elég, hiszen van a bengálinak albínó változata. De ezt a tigrist nem fogja a golyó, a fényképen csak üres folt, érti az emberi szót, sose éhes, sose szomjas.) Lázár szövegvilágában mindez természetes, de az írószobájában is az lett volna: „kék ló, jancsiszög gyerek, egy úr zöld köcsögkialapban, hétszer hét szerető, fehér tigris ki-be jár innen.” – írta egy interjúban Nádor Tamás. (14) De mert ez az egyetlen felnőtteknek szóló regénye, ami amúgy egyébként merő realitás, valahogy mégis jobban rácsodálkozunk a mesebeli csodára és a meseszerű elemekre.

Pedig, ha eszünkbe jut a mű világirodalmi rokonsága, sokkal kevésbé meglepő a dolog. Balzac *A számbőr* vagy Oscar Wilde már említett *Dorian Gray arcképe* c. regényében egészen hasonló meseszerű elem jelenik meg a legjózanabb realitás keretei között. (15)

Valójában Lázár Ervin életművének jelentős hányadáról igaz, hogy meseszerű, ahogy ezt már az előző fejezetek bizonyították is. Mesei-mitoszi a narráció, Kemsei István meggyőzően bizonyítja ezt Lázár prózaművészetéről szóló tanulmányában. (16) Lázár Ervin olyan könnyedén lépte át a mindennapi és a spirituális határait, hogy mi, az olvasói is képesek leszünk rá. Meg sem lepődünk, történjék bármi. Pedig szövegvilágában a valóság és a fantasztikum szinte megérintik egymást. Egyetlen mondatban is megférnek. Amikor átlépi a valóságos és a mesebeli határait, sem hőseiben, sem bennünk nincs habozás. Pedig lehetne, hiszen a fantasztikum megjelenése törvényszerűen kiváltja az efféle bizonytalanságot, s ez általában a szövegben is megjelenik. (17) Nála a habozás tünékeny, pillanatnyi, semmivé lesz: „...senki sem hitt igazán a tigrisben, de mindenki látni akarta” – olvassuk a regény kezdetén. De alig egy oldalnyi szöveg után már ez áll: „Kérem, vigye innen a tigrist!” (*A fehér tigris*) A csoda a mesében „természetes esemény”. (Ebben Honti Jánostól Roger Callois-ig mindenki egyetért.) Itt is. Magától értetődően elfogadjuk a csodálatos létezését. Elhisszük, hogy a Sárkány szálló kávéházában, aminek mesébe

...a csoda
a mesében „természetes
esemény”...

nyugópont

illő neve van (különösképp, hogy a meg nem nevezett kisvárosban csak Sárkánynak hívják), egyszer csak megjelenik egy fehér tigris, s ettől kezdve nem tágít a regény hőse, Makos Gábor mellől.

Lázár életművében hihetetlenül nagy szerepe van a hasonmásoknak. Makos Gábor nem az. Még olvasni is utál, nemhogy írni. „Sohasem érdekelték különösen a könyvek.” És „humorérzék nélküli”. Ingatlan-nyilvánvántartó. „(...) mintha egyenesen albérlőnek született volna, akárcsak *A per* Josef K.-ja.” (18) A kiválasztottságának semmi jele. Olyan a regénykezdet, mint a drámai expozíció. Semmire nem kérdezzük rá. Makos Gábor rendkívülisége abban áll, hogy a csillogó bundájú hófehér tigris hozzá szegődik, és ő azonnal a magáénak tudja. „A tigris az enyém” – mondja a kávéházban. „Ne bántsátok!” Amikor az állat a tenyerébe hajtja a fejét, olyanná lesz, „mint egy hirtelen felzengő sokhúrú, soksípú hangszer.” Ez a kép vagy a „hirtelen felzengő csend” *A Hétféjú Tündér* költőiségét idézik egy olyan szövegben, amely annyira feszes, takarékos, mint a költői képhez képest egy kijelentő mondat. Ahogy Tüskés Tibor írta: abszurd történet a lehető legrealisztikusabb hangon elbeszélve, és ebben Kafka *Kastélyára* is emlékeztethet. (19)

A regény közepén mintha cezúra volna. Az első részben a város retteg a tigrises embertől. Makos Gábor megérti ezt, bánkódik is miatta. Pedig a tigris szelíd, mint a bárány, egy gyereknek sem kell félni tőle. („A tigris ott ült a kanapé mellett, állát a gyerek térdére támasztotta, és lehunyt szemmel örült a simogatásnak” – olvassuk.) De ezt csak a hős kedvese, a beszédes nevű Szolga Erzsébet hiszi el. Tudja, hogy Makos Gábor és a tigris egyek. Ha a főhős boldog, a tigris ugrál, bukfencet hány; ha szorong, felborzolódik a szőre. Amikor azt látja, hogy lelőnek egy szarvast, kiborul a fájdalomtól. „Minden apró részlet jelent, előkészít, felvillant valamit.” (20) Makos (és a tigris!) hagyja, hogy rácsok közé zárják, kiközösítsék, eltávolítsák. Az erdészházat, ahova számúzik, egy monomániásan taposott gyalogúttal maga veszi körül „fallal”. Végül már rácsokat is tapos a sárba. – A kritika többnyire megfejthetetlenül talányosnak találta ezt a mozzanatot. Kemsei István és Pompor Zoltán írásai kivételnek számítanak: „A látszólagos szabadságot rabságként éli meg” – írja Pompor. (21)

Az élet egy bensőséges pillanatában – amikor Makos az egyik kezével gyengéden magához húzza Szolga Erzsébetet, a másikkal paskolja a tigris fejét –, *megérzi, hogy erkölcsi énje valamit kér és követel tőle. Akkor érti meg, hogy „a melléje szegődött csodálatos állat kezdetől fogva valamilyen feladat teljesítésére szeretne utasítást kapni.” Alighanem ez a kulcsmondata a regénynek.* Könnyebb dolga volt Mózesnek. Az égő csipkebokorból kiszólt az Úr, és megmondta, mi a dolga, ő pedig, bár vonakodott, elfogadta szerepét. Makos akár a tigris szeméből is olvashatna. Megérezhetné, hogy válszúton van. (A mesehősnek majd elég a tündér szemébe nézni.) – A

modern idők morálfilozófiáinak legfontosabb fejezetei ezekről a választásokokról szólnak. „Ha nem választjuk önmagunkat – írja Heller Ágnes – ...az élet egyfajta halál felé tántorgássá válik. Csak azért élünk, hogy meghaljunk, semmivé váljunk.” (22) Az egyik legfontosabb feladatunk, hogy megértsük belső énünket, és önmagunkat válasszuk. Az első pillanatban úgy tűnik, Makos megértette a tigrisét.

A fordulat, a cezúra az a regényben, amikor Makos Gábor elindul a városba a tigrissel, hogy szembe szálljon a Főnök gonosz, korrump, középkori kínzásokkal is élő hatalmával. Messiás-szerep – az igazságosztóé, a szabadítóé. Legyőzi a Főnököt, megmenti a várost. Mintha a mesében legyőzné a sárkányt. De aztán meghátrál, nem választ, megtagadja magát, nem figyel arra a bizonyos belső hangra, amikor felajánlják neki a hatalmat. Ha a mítosszal példálózom, olyan ez a választás, mintha Mózes otthagyná népét; ha a mesét citálok, mintha a legkisebb királyfi otthagyná az elnyert fél országot és a királylányt. Minden a fonákjára fordul. Hatalmi téboly tör ki rajta és a tigrisén is, olyan mint egy elszabadult sárkány. Nőket rabol, állásokat, lakást, pénzt, földet osztogat. Orgiákat ül. Vagányok, kurvák, bőfögő röhögések, disznó és trágár szavak veszik körül. Korábban bánatos volt, hogy félnek tőle, most élvezi. Eszelős, förtelmes a tigrisével együtt. A tigris, aki nemrég még belereszketett a másik fájdalomába, most elfordítja fejét a szenvedéstől, öl, és a kínzások változatos tárházát ismeri. Mintha felébredt volna a csodatigrisben az igazi. (Balzac regényében ezt mondja Raphaël de Valentin márki a maga talizmánjáról: „Olyan volt ez a számbőr, mint egy tigris: úgy kellett vele összezárva élnie, hogy fel ne ébressze vérszomját.”) A város védekezik, meg akarják mérgezni, le akarják lőni – és most már nemcsak a tigrist, hanem Makos Gábort is. Szolga Erzsébet is elhagyja: „Mocskos vagy, mindent mocskosá teszel, amihez hozzáérsz.” – mondja. Jobban fél Makos Gábortól, mint a megvadult tigristől. A tigris már foltos, hamuszürke, feketedik. Megszagolja a húst, iszik a patakból – és nem engedelmeskedik. („A számbőr azonban nem moccan, mintha elvesztette volna zsugorodási képességét; már teljesedésbe ment kívánságot nyilván nem tudott teljesíteni.” – olvassuk Balzacnál.) Lázár tigrisének végképp oda a halhatatlansága, oda a mese varázsa. Ettől kezdve a mese és a realitás montírozása valóban kévéssé sikerült. – Makos Gábor végül menekül. „Meváltottalak benneteket” – üvölti és rázza az öklét. A tigris mögötte kullog, meg-megcsapja a vadállatok csípős bűze. (Olyan ez, mint amikor Balzacnál a csodálatos számbőr semmivé zsugorodik. Vagy amikor Oscar Wilde említett regényében a szépséges ifjúról készült festmény rútul vigyorogni kezd és véres a keze. Dorian Gray egy szörnyűségesen megdöbbent pillanatában azt kívánta, „arcképe viselje tettei minden terhét”, ő pedig megőrizhesse a fiatalság szépségének tündöklését.)

nyugvópont

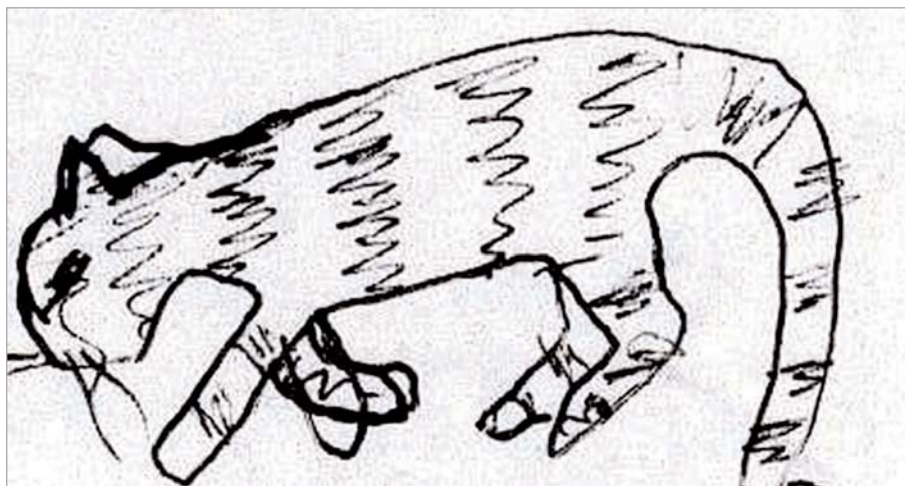
A példázat logikája kegyetlenül és könyörtelenül juttatja el eddig a történetet. Egyetlen problémára kérdez rá az író: „...az emberi lehetőségek és a szabadság drámájára.” – írta Balassa Péter. (23) Mi történik, ha az ember még csodálatos képességeivel, erejével sem tud élni? Tulajdonképpen rejtélyes, miért választja öncélúan szüntelenül a rosszat. (Balzac és Wilde hőse is ezen az úton járt.) Szédületes az iram, ahogy Makos Gábor a romlásba rohan; úgy, ahogy Dorian Gray: „Romlásból romlásba (...)” Alkotáslelektani szempontból Lázárnál talán az a bizonyos „be kell fejezni” érzés is benne van. Szinte gillotiné-ként „lebeghetett” előtte a határ-idő. Wilde – a legendák szerint – fogadásból két hét alatt írta meg a regényt. „(...) mintha nem látná pontosan, merre kanyarítsa a történetet” – írta róla Lengyel Balázs. Végül Wilde az erkölcsi nihilizmus igazolásánál kötött ki. (24) Igencsak meghajszolhatta magát Oscar Wilde is, mert ő is ismerte a szóval, mondattal, írásjelekkel való kínlódást. Egyszer megkérdezték tőle, mivel töltötte a napot: „Egyik versem nyomdai levonatát javítottam. Egész délelőtt töprengtem, végül kihúztam egy vesszőt. Délután folytattam a munkát, aminek az lett az eredménye, hogy visszaállítottam azt a bizonyos vesszőt.” – válaszolta. (25) Mintha Lázár Ervin naplóját olvasnánk. – *A fehér tigrisben A Hétféjú Tündérre* végül már csak egy költői szépségű és egy játékos mondat emlékeztet. („Az erdő zúgott körülötünk, mint egy nagy víziorgona”; „A hegyoldalak ellabdáztak az egyre halkuló kiáltással.”)

A kritikák többsége megemlítette a regény mesebeli időtlenségét. De azt is, hogy ugyan a „történelmi idő kontúrjai elmosódtak: a szituációk annál inkább a világunkba és jelenünkbe vagy közelmúltunkba vezettek.” (26) *A metaforikus kifejezésmóddal nem azért téríti el az író a maga világát a szó szerinti valóságtól, hogy lefordítsuk. De sok mindent lefordíthatnánk.* Elég, ha annyit mondunk, a Főnök sötét évei után Lestyán „uralkodása” is zűrzavaros, rossz hatalom, pedig ő a Főnök börtöneit is megjárta. Amikor Makos Gábor győz, az eufórikus hangulatban hívei az erkélyen így biztatják: „Mondjon nekik valamit!” (Emlékezetünkben megjelenik egy erkély és egy köpcös, szemüveges alak, akiből aztán hős lett.) „Már az is elgondolkasztató – írta Kemsei István a regényről –, hogyan adhatták ki ezt a regényt 1971-ben? Ez egyik jele a cenzúra talányos működésének. Szinte elképzelhetetlen, hogy a mű emblematis utalásai ne tűntek volna fel senkinek az ÁVÓról, ötvenhatról, Snagovról, Nagy Imréről.” (27) De a regény megjelenésekor aligha idézhette a kritika Adrien mondatait, túl közel volt még az 1956 utáni megtorlás: „Nagyon megkínózták – mondja a szerelméről –, szörnyűségesen...” Megőrült, „halálig össze volt zárva a tigrisével... Minden férfit gyűlöltem, aki ugyanúgy megszenvedhetett volna a hitéért, mint ő, ugyanúgy nyomorékká és örültté válhatott volna – s helyett egészségesen, vidáman él.”

Konkretizálhatnánk a regénybeli teret is: a Főteret Széchenyi térnek hívnák, a Sárkány szállót, Nádornak, a templomtér a székesegyház előtti parkot idézi Pécssett. De az elvontság jobban illik ehhez a meseszerű regényhez, valahogy „közelebb esik az igazsághoz”. Több az, hogy valami metaforikusan igaz, minthogy szó szerint is az.

Igazán hibátlan metaforikus univerzumot Lázár mesében tudott teremteni. „Keresgéltem az utat. Mint (...) *A fehér tigrisben* is. Átmerészkedtem területem határain. Belebuktam. De nyilván rengeteg tanulsággal szolgált, hogy rátaláljak a további írásaim hangjára.” (28) Ha meggondoljuk, a Négyszögletű Kerek Erdő minden lakója menekült valahonnan. Néhányan már *A Hétfejű Tündér* c. kötet világában is ott vannak. Tulajdonképpen Lázár Ervin is köztük tartozik, írói útja a kiútkeresés után nem más, mint „menekülés a mesébe”. Ha visszatekintünk, *A fehér tigris* utólagosan mérföldkőnek számít, de nemcsak Lázár életművében. „A fehér tigrissel végérvényesen vége egy irodalomtörténeti korszaknak a magyar irodalomban, és vége egy hagyományozott ábrázolás-technikának is. Az abszurd, megismerhetetlen és elfogadhatatlan világot csakis abszurd eszközökkel lehet ábrázolni.” – írja többször idézett, fontos tanulmányában Kemsei István. – „Illetve, van még egy lehetőség, az örök értékek világa: a mítosz, a mese.” (29) Lázár Ervin akkor, jelen időben, 1976 májusában – csak magára vonatkoztatva – ezt így fogalmazta meg egy interjúban: „Volt időszak, amikor úgy véltem: hagyományos prózát írni már nem lehet. Aztán elolvastam néhány kerek történetet, s jó volt valamennyi. Akkor azt mondtam: én legalábbis nem írhatok ilyeneket. S megírtam a magam meséit.” (30)

Lázár Ervin jegyzetfüzetéből

„...HÉTFEJTÜNDÉR LÁZÁR ERVIN”

A *Hétfejű Tündér* c. mese annyira és összetéveszthetetlenül Lázáré, hogy már egy paródiában is összeforrta vele a neve. Ne higgyük, hogy ez akkor történt, amikor ez a mesekönyv már évtizedek óta velünk élt mint a kollektív emlékezet része. Mindössze öt esztendő múlt el a kötet megjelenése után, amikor a „Jelenkór Pantheonjába” így került be Lázár: „Bruckner Szigfrid gatyakorca, / abban köhög egy fi bolha, / virágot, gazt, angyalt, manót, / összeprüsszent álmod, valót, / gyönyörűen hazudozik, / tigrisekkel házasodik, / bohóckodó elmés delfin, hétfejűtündér Lázár Ervin.” (31) 1992-ben, amikor már sok minden mögötte volt, azt írta egy levélben, hogy: „*A hétfejű tündér* c. könyvemem szeretem a legjobban”. (Akkor még kisbetűvel írta a tündére nevét.) (32) De ne hallgassuk el, hogy 2004-ben egy rádiós beszélgetésben már a *Csillagmajort* nevezte legszerettebb művének. (33) Időnként mondott olyasmit is, hogy a legkedvesebb az, amit éppen ír.

A *Hétfejű Tündér*ben maga a *szövegvilág metafora*, amelyben tökéletesen megvalósul a mítosz és a mimézisz egysége. Ennek a metaforának egyszerűen van poétikai és retorikai funkciója. Paul Ricoeur nyomán elmondhatjuk róla, hogy „élő metafora”, ami „jóval több, mint olcsó dísz a jelentés vagy akár a referencia karácsonyfáján.” (34) – Egy folyamatosan kiteljesedő erkölcsi metafora a mese szövegvilága, amelyben a morális kérdés egy érzékeinkre ható cselekménysorban jelenik meg. A metafizikai átke­rül az érzéki jelenségek körébe. (Lehet, hogy a gyerekek befogadó csak ezt az utóbbi szintet érzékeli) *A jelentés tulajdonképpen képekben bomlik ki, sőt: képek áradatában*, és nagy asszociatív mező veszi körül. A verbális és a nem verbális a nyelv képalkotó fantáziája révén egységben jelenik meg, és behatárolhatatlan lehetőséget teremt az értelmezés számára. (35) *Az elrendezés, az elbeszélés struktúrája a tündérmeséé (amit nevezhetünk hősmesének, varázsmesének is), de az értékvilág és a stílus Lázáré.*

Mészöly meséiről írta Lengyel Balázs, de *A Hétfejű Tündér*ről is írhatta volna: „elbeszél – s mégis nyelvi erővel, stílusötletekkel, költői leírásokkal, formai ügyeskedéssel (mind lírai eszközök ezek a stilisztika szerint) hite­ti el történetét: teremt meg a mese sugallatos hangulatát. (...) [a] mese szinte mondatról mondatra való, túlnyomóan lírai mutatvány s a konkrét reális elem alig több benne, mint amit a vers elbír.” Így van ez *A Hétfejű Tündér*ben is. Lengyel Balázs módján arra is rákérdezhetnénk, hogy „aki ennyire lírikus, mint meséíró, miért nem ír (...) verset?” (36) Feltették ezt a kérdést Lázárnak nem is egyszer, és nem kevés öniróniával szokott válaszolni. Például így: „(...) a prózaírás nem erény, hanem a fogyatékos­ságok beismerése.” (37)

Bizony jobban illik erre a műre, hogy meseköltészet, mint a *műmese* kifejezés, mert annak van valamiféle pejoratív zöngéje. Lázár naplójában olvashatjuk: „Nincsen farka, füle se, / ez egy szegény műmese.” (38) Sokszor átélte, hogy a műmesét a tudomány világában szokás „fitymálni”. „Nem tudom mi jött rájuk. Hát persze! Aki a mesét próbálja utánozni, olyan, mintha népdalt akarna írni. Ami a mitológiából, múlt ködéből hoz üzeneteket, évszázadokon át tökéletesedett (és persze tökéletlenedett is, amikor már bizonyos utalásait senki sem értette), éppen ezért utolérhetetlen és megismételhetetlen. Ez világos. De miért képzelik a fura urak, hogy például én népmesét akarok utánozni? Netán írni? Dehogyan akarok. Én egy történetet írok, ami nem műmese, hanem éppen olyan irodalmi alkotás, mint bárki más íróé. (...)” – írta 1998. őszén. (39)

„A népmese több az irodalomnál” – mondta egy 2001-es interjúban. (40) Kétségtelenül olyan forrás a mesemondó számára, mint az élet vize. (Az volt Puskinnek, Andersennek, Balázs Bélának és Lázár Ervinnek is.) De belőle méríteni mégsem elég az irodalmi mese maradandóságához. – *A Hétfejű Tündér* azok közé a történetek közé tartozik, amelyek letagadhatatlanul a tündérmese rokkáján peregnek le, és – ahogy már említettem – a varázsmese etapjait lényegében megőrzik. „(...) a történet koherenciájának fő tengelyét az út metaforája képezi.” (41) *Ez a mesei vándorút tulajdonképpen önmagunk megértésének parafrázisa. Lázár arról mesél, hogy az ember eltévedhet/megtévedhet, de magára találhat, tapasztalatokat szerezhet, és a dolgok rendbe hozhatók. Az utolsó előtti pillanatban is! Csak ekkor zuhan le az „időzsilip”. Csupán egy „lépésnyire” van a jóvátehetlentől a hős. Van abban valami drámai, ahogy a mesemondó ezt az utat koreografálja, de egyszer csak a „minden jó, ha jó a vége” mesei dramaturgia érvényesül. A rácpácegresi fiú megérti, hogy mi dolga van a világon. Menti, ami menthető – tulajdonképpen, ami megmaradt a saját értékeiből. Ott marad „tündért vigyázni.” „Lándzsával, karddal, péklapáttal, szablyával, vassal, vérrel, venceselől. És szeretettel.”*

Az utolsó szó, a *szeretet* Lázár értékvilágának kulcsa. Mindent nyit, mindent és csaknem mindenkit megvált. (Andersennél van ilyen kiváltságos szerepe.) Lázár tudta, csínján kell bánni már magával a szóval is. Ezért beszélt egyszer csak „döm-dö-dömül”. A naplójában azt írta, hogy: „Már ki sem meri mondani az ember a szót, hogy szeretet. Annyian cincálták, gyötörték, koptatták szegényt, hogy csak legyintünk rá. Nincs íranta bizalmunk.” Kereste az élet értelmét, és a szeretetben találta meg. „Lehetséges – írta, hogy az energia, ami a szeretetünkben, jobbra való törekvésünkben, hasznos munkánkban testesül meg, az nem vész el.” „A szeretet nem áldozatvállalás, hanem életszükséglet (...)” (42) Gyurkovics Tibor mondta róla: „(...) szeretetet koldult, nem érdekelte a nagy fene igazság. A szeretet érdekelte.” (43)

nyugvópont

A tündérmesében van hős, vannak útra indítók, van ellenfél, vannak segítők. Vannak itt is. De akadnak hiányzók is, ha tündérmese előírt hét szereplőjére gondolunk. Ráadásul a szerepek időközben át is hangolódnak, így még nagyobb az eltérés. (Hősünk álhős, az ellenfél nem ellenfél, az ún. „keresett lány” a tündérmeséből jobban hasonlít rá.) Még nagyobb híja van a szerepkörökhöz tartozó 31 Propp-féle funkciónak, de eleget találunk belőlük ahhoz, hogy annak a forrásvíznek az ízére ráismerjünk. Nincs tradicionális kezdő- és záróforma, de van kezdeti baj, ismétlődő szerkezetek láncolatából áll a mese; és bármennyire is lírai, nem hiányzik belőle az epikus részletező kedv, a hátráltatás, a fokozás. Lázár Ervin komolyan kötődik a kulturális örökséghez és a mese játékszabályaihoz, de meséinek maradandósága az egyediségben van.

Mesevilágában minden a realitásban gyökeredzik, és minden mitikus. Alsórácegres pusztá ma már csak Lázár meséiben él, és Rácpácesnek hívják. Ott van a Négyszögletű Kerek Erdő közepén. Ott áll a Nagyszederfa, meg lehet pihenni az árnyékában, de már amolyan égig érő fa is. A fa alatt állva elhittem, hogy nem messze van innen Ajahtan Kutarbani király fazsindelyes palotája, mögötte meg kezdődik Csodaország, ahol a Hétféjű Tündér lakik. – A realitásban gyökeredzik az a bizonyos kezdeti baj is ebben a mesében. Miért ne akarna szép lenni a hős, hiszen nem volt nála csúnyább gyerek Rácpácesen? Nem a szépség öncélú kereséséről van szó, hanem egy nagyon is földön járó emberi vágyról. A szépnek lenni itt azzal az ősi mesei vágygal azonos, hogy boldognak lenni. – Az útra indítók se mesebeli figurák, csak két szomszéd a faluból. De Rácegresi és Pácesresi is emblemikus figurái már ennek a mesevilágnak. Együtt jelentik a jó és a rossz összjátékát, az értékek színét-fonákját. A Hétféjű Tündérből csak annyit tudunk meg róluk, hogy az egyik tud furulyázni, a másik meg annyira nem, hogy nem is akar. (Tömör arany a furulyája, lyuk sincs rajta.) Egyikük jó tanácsot ad, a másik galádul rosszat. A kötet egy másik meséjéből (Rácegresi és Pácesresi) azt is tudjuk már, hogy Rácegresi a furulyázásáért kap naponta egy aranyat, Pácesresi ugyanennyit azért, hogy ne játsszon. Az egyik otthonában a jókedvtől, másikéban a méregtől zeng a ház. A sírjukon is furulya terem. Rácegresiével be lehet jutni Csodaországba, Pácesresiével nem. – Lázár meséiben szüntelenül az értékek világában vagyunk, a kiváltott etikai reakciók pedig mindig érzelmiek. (A gyerekekre is hathatnak, hátha még beszélgetünk velük!) Ezek a reakciók úgy szólnak meg a mesében, mint az a bizonyos „halk, belső hang”, ami irányít, amire figyelve térképre sincs szükség az életünkben.

A mesék és a meseszerű művek látványosan szólnak arról, hogy az élet erkölcsi kaland. Ilyet él át A Hétféjű Tündér és A fehér tigrisé hőse is. A személyiségetika szerint a jó életet kereső (a mesében a boldogság után vágyódó) ember mindig egy „Másik” követeléseire ad válaszokat. „Ez a Másik nem kívülről támasztja követelményeit – ahogy Heller Ágnes írja –,

hanem belülről...” (44) *Megszólal az erkölcsi énünk, a „fehér tigrisünk”, a tündérünk.* A hang, a bennünk élő emberiség súg, diktál, de nem irányít. (Néha meghallani se akarjuk.) És mindig mi döntünk (egyedül). Minden döntés „ugrás”. Nem tudjuk, mi van a túlsó parton. Ettől kaland ez az egész. De van-e segítőtársa a hősnek a mesében?

Az már nem a tündérmesék eszköztárából való, ahogy a természet figyelmezteti a hőst. Talpa alatt „rídognak a füvek”, feje felett „recsegnak a fák”. Az ég sóhajtozik, a föld nyöszörög. (Ennyire sose animizálódik a természet a népmesében.) Illatok szabadulnak el, „kikerics, fodormenta, kakukkfű, orgona és nárcisz illata.” Ahogy Boldizsár Ildikó írja, a kert és virágai szerencsétlenséget jeleznek a tündérmesében. (45) Itt is. Azt is illusztrálják a mese emblémái és motívumai, hogy a Lázár-meséknek rengeteg köze van a századelő szecessziós-szimbolista meséinek ornamenseihez. A dekoráció barokkos burjánzásától azonban megmenti őt a játékosága, a humora. És a kontrapunkt! De letagadhatatlan, hogy írásművészetében van valamennyi a szecessziós mese szépségimádatából. Nyomot hagyott például azon, ahogy a tündér jósága poétikus természeti képekben megjelenik: „Tavak jóságos tükre, föld barna nyugalma, templomok békéje, májusi rétek szépsége – ilyen volt az arca.” – olvassuk. (46) Valóságos vizuális narrativitás.

Az ismétlődő mesei szerkezetek pedig olyanok mint a versstrófák. A refrén se hiányzik. („Hétfőn sárkánytejet ittam, kedden lándzsát szórtam, szerdán karddal hadakoztam, csütörtökön baloskával, pénteken péklapáttal, szombaton szablyával, vasárnap vassal, vérrel, vencesellővel.”) Nemcsak refrénszerű a szöveg, tulajdonképpen ritmikus próza alliterációs játékokkal, amit valamiféle versben való gondolkozás teremt. Ráadásul a jelentések révén is van a szövegben zeneiség. (A Hétféjű Tündér a hét fejével hét szólamban énekel, csengettyűket hallunk, harang szól, megzeng a világ.) – „Nem szeretem azokat a magyar írókat, akik mesét írnak. Mesét ugyanis csak költeni szabad. Kotlóshúséggel és poétarévülettel. Lázár Ervinben mind a kettő megvan.” – írta Varga Domokos *A Hétféjű Tündér* első megjelenésekor. (47) De megjegyezte azt is, hogy néha „mintha nem is bírna mértéket tartani” ez a révület. (Nem a kötet címadó meséjére gondolt, hanem *Ödönke és a tízemeletes* c. írásra.)

A túlzó révülettől Lázár Ervint nem kellett féltetni. Ahogy Alföldy Jenő írta, tudta, „hogy minden költészet alapja az ellenpont – mindig kell néhány csepp sárkánytej a tündéri koszthoz.” (48) Költői ez a szöveg, tulajdonképpen költői képek sora, Lázár azonban vigyáz az egyensúlyra: „aranyfonatok libbennek”, felcsilingelnek s elhalnak a „szánhúzó lovak téli csengettyűi”, de a főhős kancsal, bandzsi, suta, „füle, mit az elefánté”. A péklapát mellett ott a szablya, a „vassal, vérrel, vencesellővel” alliterációban a komor szavak mellett ott áll egy falunév. Az utolsó szót – hogy

nyugvópont

„szeretettel” – nem cifrázza. Utána semmi sem állhat! – A költőiséghez tartozik, hogy valójában *a metafora logikája vezeti a mesét*. Az egész egy komplex metaforikus együttes – halmozásaival, fokozásaival, párhuzamaival, alakzataival. Az ismétléstechnika felerősíti, többletet ad annak a ténynek, hogy hősünk nem figyel se a belső hangra, se az őt figyelmeztető világra. Közben egyre rémültebben gondolunk arra: „Tévedésből nem vagdossuk-e le tündér tulajdonságainkat (...)?” (49)

Az is eszünkbe juthat, tudunk-e mi vigyázni erre a Hétféjű Tündérré. Néhány hete egyik tanítványom vizsgálódásai során meseszüzsék közül választhattak a gyerekek. A történetdarabkák közé csempésztük Lázár Ervin rémálmát a jövő meséjéről: „Piroska agyonrugdalja a farkast, kitömi kavicssal a vadászt, és bekapja (vagy 77 késszúrással megöli a nagymamát.” (50) Az egyik kaposvári iskolában ezt választották, máshol is megtörténhetett volna.

JEGYZETEK:

1. Thomka Beáta: Beszél egy hang. Elbeszélők, poétikák. Bp. Kijarat, 2001. 7. o.
2. Lengyel Balázs: Oscar Wilde és a Wilde-mesék. In: L. B. Közelképek. Bp., Szépirodalmi K., 1979. 429. o.
3. Kulcsár Szabó Ernő: Műalkotás – szöveg – hatás. Bp., Magvető, 1987. 15. o.
4. Idézi: Thomka Beáta: Mészöly Miklós. Pozsony, Kalligram, 1995. 7. o.
5. Marton Mária: Mese Lázár Ervinről. Szeged, Könyvmolyképző, 2007. 60. o.
6. A regényről szóló publikációkat időrendben idézem fel: Balassa Péter: A fehér tigris. = Könyvvilág, 1972. 4. sz. 10. o., Tüskés Tibor: A fehér tigris. = Jelenkor, 1972. 9. sz. 859–861., Varjas Endre: Az ember nélkülözhetetlen tigrise. = Új Írás, 1972., 9. sz. 124–127., Bodor Béla: A közönséges patyolat. = Élet és Irod., 1990. 28. sz. 10. o., Végvári Viktória: A fehér tigris. In: 7x7 híres mai regény. (Szerk. Székely Éva.) Bp., Móra K., 1997. 298–308. o., Csikvár Gábor: Tünekény, hétköznapi csodáink. In: Kalliópé a Mária téren. Bp., Trezor, 1998. 68–80., Kemsei István: Menekülés a mesébe. Lázár Ervin prózaművészetéről. = M. Napló, 1999. 12. 39–45., ua.: K. I. Valamennyi időnk. (A fehér tigris). Bp., Orpheusz, 2002. 130–133. o., Hajdú Júlia: A fehér tigris. = Palimpszeszt, 23. (2005. ápr.), Pompor Zoltán: Az emlékek ereje. Lázár Ervin: A fehér tigris, A Franka cirkusz. = Hitel, 2006. 5. 24–38. o.)
7. Lázár Ervin: Napló. (Szerk. és jegyz. Ács Margit.) Bp., Osiris, 2007. 192. o.
8. Nádra Valéria: „Ervin, te kimentél a divatból.” = Köztársaság, 1993. 17. 71. o.
9. Marton Mária i.m. 61. o.
10. Lázár Ervin im. 368. o.
11. Bodor Béla im. 10. o.
12. Csikvár Gábor i.m. 80. o.
13. Sinka Erzsébet: Lázár Ervin: A fehér tigris. = Alföld, 1972. 11. sz. 70. o.
14. Nádor Tamás: Lázár Ervin. In: N. T.: 33x10. Interjúk és vallomások az ifjúságról és az irodalomról. Bp., Kozmosz, 1980. 281. o.
15. A két regényből a következő kiadások szövege alapján idézek: Balzac, Honoré de: A számárbőr. (Ford. Rónay György.) Bp., Szépirod., [1992]. – Wilde, Oscar: Dorian Gray arcképe. (Ford. Kosztolányi Dezső) + Mesék-elbeszélések. (Ford. Lengyel Balázs.) Bp., Európa, 1987.

16. L. Kemsei István: Menekülés a mesébe. Lázár Ervin prózaművészetéről. – In.: K. I.: Valamennyi időnk. Bp., Orpheusz, 2002. 130. o.
17. Todorov, Tzvetan: Bevezetés a fantasztikus irodalomba. (Introduction à la littérature fantastique.) (Ford. Gelléri Gábor.) Bp., Napvilág Kiadó, 2002. 31. o.
18. Kemsei István im. 130. o.
19. Tüskés Tibor im. 861. o.
20. Sinka Erzsébet i.m. 72. o.
21. Pompor Zoltán im. 33. o.
22. Heller Ágnes: Morálfilozófia. Bp., Cserépfalvi, 1986. 20. o.
23. Balassa Péter im. 10. o.
24. Lengyel Balázs im. 433. o.
25. Török András: Utószó. Wilde, Oscar: Dorian Gray arcképe. (Ford. Kosztolányi Dezső.) + Mesék – elbeszélések. (Ford. Lengyel Balázs.) Bp., Európa, 1987. 324. o.
26. Balassa Péter im. 10. o.
27. Kemsei István im. 130. o.
28. Lázár Ervin im. 213. o.
29. Kemsei im. 133. o.
30. Nádor Tamás im. 286. o.
31. A Jelenkór Pantheonja. = Jelenkor, 1978. 10. sz. 991. o.
32. L. Kéziratos hagyaték. Válaszok [?] Judit kérdéseire – 1992.
33. Elhangzott: A Kossuth Rádió Társalgó c. műsorában. (2004. jan. 21.) – L.: <http://www.origo.hu/vendegszoba>
34. Végh Attila: Az olvasás önuralma: Paul Ricoeur metafora-életrajza meglepetésekkel. = M Hírlap, 2006. 12. 28. o., L. még: <http://www.parnasszus.hu>
35. Ricoeur, Paul: Az élő metafora. (Ford. Földes Györgyi) Bp., Osiris, 2006. 310–311. o.
36. Lengyel Balázs: Mészöly Miklós meséi. In: Közelképek. Bp., Szépirodalmi K., 1979. 438. o.
37. Nádra Valéria i.m. 70. o.
38. Lázár Ervin im. 282. o.
39. uo. 283. o.
40. Kövesdy Zsuzsa: A népmese több az irodalomnál. [Interjú]. Eső, 2001. 2. sz. 11. o.
41. Biczó Gábor: A mese hermeneutikája. In.: Közelítések a meséhez. (Szerk. Bálint Péter.) Debrecen, Didaktika, 2003. 14. o.
42. Lázár Ervin im. 60., 248. o.
43. Gyurkovics Tibor: Lázár-díj. In: Jobbladák. Lázár Ervin 70. születésnapjára. Szerk. Gyutai Zsuzsanna. Bp., Novella, 2006. [6]. o.
44. Heller Ágnes: Személyiségetika. Bp. Osiris, 1999. 11. o.
45. Boldizsár Ildikó: Miért nincsenek kertek a mesékben? In: B. I.: Mesepoétika. Bp., Akad. Kiadó, 2004. 31. o.
46. A kézirat őrzi a javításokat és a betoldásokat, amelyek során a mese viszonylag keveset változott, de vitathatatlanul poétikusabb lett. Az idézett költői kép például zöld filctollal írt betoldás a szövegben. Ugyanakkor, ugyanezzel a tollal írta a mese fölé a címet. L. Kéziratos hagyaték.
47. Varga Domokos: Egy meséskönyv margójára. = Élet és Irodalom, 1973. 11. sz. 10. o.
48. Alföldy Jenő: A hétfejű tündér. = Jelenkor, 1973. 7–8. sz. 765. o.
49. Gáll István: Mit olvasol, fiam? = Új Írás, 1973. 10. sz. 120–121. o.
50. Lázár Ervin i.m. 129. o.